

Ляковська С. Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.): моногр. – К.: Нац. акад. СБУ, 2016. – 508 с.

Монографічне дослідження С. Ляковської «Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.)» підготовлене та видане за умов, коли громадяни України спостерігають і переживають процес смертельного протистояння не тільки двох пострадянських держав-спільнот, які орієнтуються на явно різні морально-культурні та правові цінності, але й двох різновидів взаємодії держави та економіки. В одному випадку (Україна) держава орієнтується в цілому на ринкову економіку, в іншому (Російська Федерація) – традиційно продовжує використовувати позаекономічні методи керування економікою, в тому числі за допомогою спецслужб та силових структур. Україна, яка значний час перебувала у російсько-радянській тіні, мала можливість ознайомитися із сумнівним досвідом позаекономічного управління економічними процесами. Не дивно, що українці, усвідомлюючи негативний характер такого досвіду, намагаються переорієнтуватися на іншу, успішнішу західну економічну модель. А те, що сучасна диктатура російських силовиків робить із господарством і ресурсами власної країни, лише сильніше мотивує Україну розбудовувати у себе справжню ринкову економіку.

Необхідність чіткого розуміння зазначених аспектів сьогодення визначає позанаукову, соціально-практичну актуальність монографії С. Ляковської. Крім того, академічні дослідження подібного роду актуальні в контексті офіційно оголошеної в країні політики декомунізації, що, на жаль, неоднозначно або й негативно сприймається частиною населення країни. Високоякісні наукові праці здатні розв'язати негатив радянської міфології, яка явно заважає модернізації та моральному оздоровленню України.

Наукова актуальність даного монографічного дослідження визначається, вочевидь, тим фактом, що вітчизняна та закордонна історіографія, присвячена діяльності радянських спецслужб, із певних причин приділила недостатню увагу саме економічному напрямку цієї діяльності. Принаймні комплексні дослідження спеціальних економічних підрозділів надзвичайних комісій та структур Державного політичного управління УСРР фактично відсутні. Отож, вже постановка такої наукової проблеми містить ознаки новизни. Дана монографія безперечно доповнює загальні уявлення про багатогранну діяльність комуністичних спецслужб у цілому.

Важливим завданням української історіографії пострадянської доби було обґрунтування необхідності досліджень і саме вивчення проблем, фактично табуованих за часів СРСР. Таких проблем виявилось надзвичайно багато, тому й не дивно, що доволі значний контингент українських істориків був залучений до дослідження цих «білих плям» насамперед вітчизняного історичного минулого. Останнім же часом у науково-історичних колах усе гучніше лунають заклики концептуально оновити, осучаснити за західними «брендовими» взірцями методологію досліджень, що, між іншим, передбачає більш високий рівень теоретизування тощо. Мовляв, локальні сюжети та проблеми більш-менш вивчені, фактаж у цілому відомий, отож, час переходити до вищих рівнів інтерпретацій та теоретичних узагальнень. Дослідження С. Ляковської вкотре доводить, що вітчизняна історична наука, яка за радянського часу перебувала немов у летаргічному сні, і досі має клопіт із «білими плямами». Очевидно, що далеко не увесь фактаж нашого історичного минулого, включно з нещодавнім, нам відомий. З цього випливає, що поруч із вдосконаленням методології науково-історичного дослідження як такого, актуальним і важливим завданням вітчизняної історичної науки наразі залишається й розширення бази фактичних даних, вивчення вмісту архівосховищ, які за радянської доби були доступні для істориків у край обмеженому форматі.

Немає сумніву, що вітчизняні історики як мінімум із 1991 р. тримають економічні підрозділи ЧК-ДПУ у полі своєї уваги, але до цього часу діяльність останніх в цілому досліджувалися скоріше фрагментарно, переважно у контексті загальної реалізації функцій даного силового відомства. С. Ляковська поставила на меті цілеспрямоване й комплексне дослідження діяльності зазначених структур у царині економіки. Досягнення подібної мети, зважаючи на багаторівневий характер проблеми, передбачало використання міждисциплінарної методології і повноцінного аналізу безпосереднього контексту досліджуваного предмета.

Здійснене дослідження є доволі ґрунтовним і масштабним за кількістю окремо проаналізованих аспектів загальної проблеми. Про ґрунтовність і масштабність свідчить більш ніж солідний список використаних джерел та літератури, що містить 900 позицій, включаючи 373 опрацьовані справи 46 фондів шістьох вітчизняних та одного закордонного архівів. Зауважимо, що значну

частину цього списку складає література, видана безпосередньо у досліджуваний період, що в комплексі з використаними архівними матеріалами дозволило авторці запровадити в науковий обіг та дослідити важливі, але маловідомі до цього науково-історичні факти.

Слід зауважити, що з формальної точки зору автор монографії намагалася виконати максимум вимог, які висувуються в наш час до науково-історичних досліджень, починаючи з дотримання базових принципів науковості, об'єктивності та історизму. Цілком продуманими можна вважати назву і структуру роботи, що засвідчує розуміння С. Ляковською предмета (фактично визначається назвою монографії) та об'єкта дослідження (розкривається у другому розділі праці – «Організаційно-правове підгрунття діяльності органів держбезпеки у сфері економіки УСРР у 20-ті рр. XX ст.»), мети та дослідницьких завдань, які аналізуються в окремих підрозділах першого («Історіографія, джерела та теоретико-методологічні засади дослідження»), третього («Методи та засоби оперативно-розшукової діяльності економічних підрозділів ВУЧК-ДПУ УСРР»), четвертого («Основні напрями оперативно-службової діяльності органів державної безпеки з протидії економічній злочинності в 20-ті рр. XX ст.») та п'ятого («Контролююча та інформаційно-аналітична діяльність ВУЧК-ДПУ УСРР в економіці») розділів монографії.

Розуміючи багатовимірний характер об'єкта свого дослідження, С. Ляковська доволі точно й адекватно розкрила цю особливість у структурі роботи, яку цілком доречно віднести до явного позитиву останньої. Як бачимо, структура логічно об'єднує об'єкт дослідження та окремі аспекти досліджуваного предмета, забезпечує логічну послідовність, системність аналізу, достатню деталізацію, гарантуючи, отже, й достовірність загальних висновків.

Окремо варто оцінити та прокоментувати третю частину першого розділу – «Теоретико-методологічні засади дослідження». В основу свого дослідження історик поклала міждисциплінарний підхід, адже завдання дослідження передбачають глибоке знання стану економіки УСРР, права, особливостей радянського державного будівництва 1920-х рр. Розкриваючи насильство як інтегральний чинник радянського державного будівництва, наприклад, автор показала принцип примусу вагомою, якщо не вирішальною, складовою радянського права, не кажучи вже про пануючу тоді ідеологію. У свою чергу, узаконене насильство держави на практиці реалізовували надзвичайні, силові органи режиму, і в цьому була логіка їх створення. Аналіз тогочасного соціуму дозволяє з'ясувати та конкретизувати соціальні орієнтири,

цілі діяльності радянських спецслужб доби непу. Таким чином автор монографії розкриває соціальні основи економічних реальних і надуманих владою злочинів.

Дане дослідження має достатнє формально-логічне підгрунття: текст насичений як історичною, так і науково-дослідною термінологією, причому більш специфічні чи маловживані терміни автор намагається дефініціювати, як і логічно пояснити всі причинно-наслідкові зв'язки між досліджуваними явищами, процесами та подіями. Привертає увагу намагання С. Ляковської уникати поширених штамів і кліше, що зайвий раз підтверджує об'єктивний характер проведеного дослідження.

Намагаючись сформулювати повне уявлення про економічний напрям діяльності ВУНК-ДПУ, автор монографії цілком виправдано застосувала метод системності. Вона, зокрема, намагається висвітлити повний цикл оперативної роботи досліджуваних нею економічних підрозділів надзвичайних органів влади – від збирання відповідних агентурних даних до проведення репресій проти «економічних злочинців». Отож, цілком виправдано, що третій розділ присвячено висвітленню особливостей та форм оперативної роботи економічних підрозділів ВУЧК-ДПУ УСРР, четвертий – конкретних напрямів діяльності цих структур із захисту економічних інтересів правлячого режиму, в тому числі боротьби із посадовими зловживаннями, контрабандою, фальшуванням монет, порушеннями валютної монополії радянської держави тощо, а п'ятий розділ – особливостей інформаційно-аналітичної роботи економічних підрозділів ВУЧК-ДПУ УСРР

Аби застосований метод системності міг дати більший дослідницький ефект, С. Ляковська у другому розділі логічно розкриває не один, а кілька рівнів безпосереднього контексту досліджуваного предмета, зокрема нову економічну політику як таку та карально-репресивну систему більшовицьких надзвичайних органів, пропонуючи при цьому авторську інтерпретацію тогочасного радянського права, особливо в частині т. зв. економічних злочинів. Для того, щоб така інтерпретація була точною і змістовною, автор контурно показала сутність соціально-правової політики більшовиків невідомої доби. Конкретизуючи правові орієнтири діяльності економічних підрозділів ВУЧК-ДПУ, автор вдало розкрила специфіку формування радянського права на основі ідеології правлячої партії, тобто фактично висвітлила процеси підміни режимом права як такого ідеологічно-політичною доцільністю, що робило все суспільство потенційним злочинцем (у даному випадку в економічній царині) в очах влади. Логіка розбудови диктатури (спочатку однієї партії, потім й однієї людини) змушувала

режим наділяти надзвичайні органи максимумом найрізноманітніших функцій, включно із контролем економічних процесів.

С. Лясковській вдалося врахувати, на наш погляд, найбільш важливі внутрішні та зовнішні чинники непу, ставлення очільників режиму до капіталу в цілому, взяти до уваги всі можливі джерела прибутків до державної скарбниці, що дає достатньо повне уявлення про особливості економічних відносин між більшовицькою державою та населенням. Автор переконливо доводить, що специфіка діяльності економічних підрозділів ВУЧК-ДПУ УСРР доби непу визначалася двома основними чинниками: поточною економічною політикою влади (в тому числі застосуванням позаекономічних важелів впливу і широким обмеженням громадянських прав виробників й репресіями проти них) та набутим карально-практичним досвідом органів ЧК за доби «воєнного комунізму». Саме у «воєнно-комуністичний» період склалася практика боротьби режиму з «економічними» злочинами силами органів держбезпеки. Позаяк радянська влада принципово зберегла систему надзвичайних органів в умовах відносно ліберальної нової економічної політики, немає нічого дивного, що цю апробовану практику було продовжено і в 1920-х рр.

Чудовим прикладом застосування автором монографії принципів об'єктивності та історизму є здійснений нею аналіз тодішнього соціуму, що дало можливість з'ясувати, яким чином і з яких причин та чи інша соціальна категорія могла обвинувачуватися владою саме в економічних злочинах (йдеться, зокрема, про категорії приватників, непманів, селян тощо). Більше того, у монографії об'єктивно показана спадкоємність оперативної діяльності надзвичайних органів більшовиків від попередніх режимів, чия політика набувала обмежувально-репресивного характеру (у справі, наприклад, продовольчих реквізицій, переслідувань спекулянтів тощо) під впливом Першої світової війни.

Серйозним доробком монографії С. Лясковської є матеріали статистичного характеру, які використовуються в тексті для підтвердження чи ілюстрації тих або інших положень та висновків, а також у вигляді 29 додаткових таблиць у прикінцевій частині роботи. Зазначені таблиці, враховуючи обсяг та характер вміщеної у них інформації, заслуговують на особливу увагу. Вони містять статистичні дані за період 1927–1929 рр., зокрема, щодо кількості осіб, які, з точки зору досліджуваних С. Лясковською силових структур, вважалися «економічно неблагонадійним елементом» (причому окремо йдеться про тих, хто був на обліку

спецслужб, проти кого порушували справи, кого притягували до кримінальної відповідальності); видів злочинів, які владою визначалися саме як економічні; частки «економічних злочинців» серед усіх «політично неблагонадійних»; кількості відповідних кримінальних справ різних категорій. Таблиці містять дані й про соціальний стан, освітній рівень та партійну належність громадян, які обвинувачувалися чекістами в економічних злочинах.

Достовірність висновків монографічного дослідження С. Лясковської забезпечується, між іншим, серйозною джерельною базою, основу якої склали матеріали документального характеру, передовсім архівні, що є цілком доречним з огляду на табування проблеми у попередній історичний період. Залучення до даного дослідження маловідомих у науковому світі архівних комплексів з одночасним вивченням їх самих дозволило автору монографії уточнити та деталізувати значну кількість фактичних даних стосовно загальної діяльності радянських силових структур, перевести деякі положення із розряду модальних у категорію достовірних, надати багатьом припущенням статус наукових фактів.

Зважаючи на те, що автор в останній редакції своєї роботи врахувала деякі, в тому числі й наші, зауваження, висловлені щодо рукопису, мусимо констатувати в цілому якісний характер монографічного дослідження. Єдине зауваження хотілося б висловити щодо здійсненої дослідницею класифікації використаних джерел. С. Ляковська зазначає, що «джерельну основу (дослідження), яку розглянено нижче за класифікаційною схемою, побудовано за родо-видовим принципом» (с. 25). Очевидно, що класифікація (включно з визначенням ознаки-критерію, за яким було здійснено в даному випадку такий логічний поділ, як класифікація) автором монографії подається або не у повному обсязі, тобто фрагментарно, або без чіткого й повноцінного опису. Наприклад, обійдено увагою можливі нарративні джерела, надто узагальнено розкрито інформаційний потенціал даних тогочасної періодики тощо.

Поза жодним сумнівом, дане зауваження аж ніяк не перекреслює наукове значення монографічного дослідження в цілому. Безперечно, наукові результати, які отримала С. Ляковська, дозволять не тільки підкорегувати деякі погляди на діяльність надзвичайних органів більшовицького режиму, а й популяризувати пласти нових, важливих з точки зору сьогодення, історичних знань.

Д. В. Архирейський